

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:341.485]"1932/1933":378.4(7410.1)"1950"

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.13

ГАРВАРДСЬКИЙ ПРОЄКТ УСНОЇ ІСТОРІЇ ПОЧАТКУ 1950-Х РР.: СВІДЧЕННЯ БІЖЕНЦІВ З СРСР ПРО ГОЛОД 1932–1933 РР.

Боряк Тетяна,

кандидат історичних наук, доцент,
докторантка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
дослідниця історичного факультету
Вільнюського університету
ORCID ID: 0000-0002-7472-0014

В умовах розгортання холодної війни та боротьби із новим ворогом – комунізмом, на замовлення уряду США наукові інституції з метою розуміння політичних процесів, що відбувалися в СРСР, започаткували різного роду дослідницькі проекти. Серед них окремо виділяється «Проект Гарвардського університету про радянську соціальну систему» (1948–1953), метою якого було отримання інформації про розвиток радянського суспільства від 1917 до середини 1940-х рр. Для його втілення на території Західної Німеччини, Австрії та Сполучених Штатів силами американських науковців – антропологів, соціальних психологів, за спеціальними питальниками було організовано масове інтерв'ювання т. зв. не повернених і недавніх біженців з СРСР. Із більше ніж 4 тис. інформантів було обрано 330 кандидатів, від них записано 707 інтерв'ю. Попри надзвичайно широкий спектр питань, що виносилися на опитування, позиція про голод 1932–1933 рр., як наслідок замовчування цієї трагедії радянським урядом, була відсутня. І все ж під час інтерв'ю раз по разу, у різних частинах опитування, виникали спонтанні оповіді про голод, передусім від вихідців з українських теренів. Надані свідчення відзначалися повнотою наведених фактів, були просякнуті болем страждань і втрат. У статті наведено факти пригадування голоду 1932–1933 рр. респондентами, залученими до Гарвардського проєкту з урахуванням етнічної приналежності інформантів–вихідців з СРСР, зокрема українців, росіян, білорусів, також кубанців; проведено порівняльний аналіз їхніх свідчень. Показано, що із загалом 167-ми згадок про голод наймасовішими були свідчення, надані українцями (57) та росіянами (29). Нечисленними виглядають спогади біженців із СРСР – білорусів. Всього чотири наративи росіян, зафіксовані у Проєкті, містили детальні оповіді, подібні до наративів українців. Ще біднішими на деталі виявилися свідчення білорусів (3), які фактично лише констатували факт голодування. Натомість порівняно малочисельні спогади про голод на Кубані (9) виявилися напрочуд подібними до тих, що походять з території УСРР, – вони рельєфно відображають перебіг страшиного лихоліття у найдрібніших деталях, на загал відсутніх у російських та білоруських наративах.

Ключові слова: голод 1932–1933, усна історія, Гарвардський проєкт радянської соціальної історії, втікачі з СРСР.

Boriak Tetiana. The Harvard Oral History Project (beginning of 1950s): testimonies by refugees from the USSR about the 1932–1933 Famine

In conditions of launching of the Cold War as well as fight with a new enemy – Communism, by order of the USA government research institutions initiated various research projects with the goal of understanding of political processes that took place in the USSR. One of them is “Harvard Project on the Soviet Social System” (1948–1953). Its goal was to get information about development of Soviet society from 1917 to mid 1940-s. For its implementation mass interviewing of non-returnees and recent refugees from the USSR according to special questionnaires was organized. The project was carried out by American researchers – anthropologists, social psychologists on the territory of Western Germany, Austria and USA. Out of more than 4 thousands of informants 300 candidates were selected. 705 interviews were written down. Despite extremely wide spectrum of questions that were proposed for questioning, a question about the Famine of 1932–1933, as a result of silencing of this tragedy by the Soviet authorities, was absent. And still during the interviews here and there, in various parts of questioning, spontaneous stories about the famine of 1933 appeared, mostly from Ukrainians. Given by them testimonies were filled with pain of suffering and losses. The article shows facts of recalling of 1932–1933 Famine by respondents integrated to the Harvard project with taking into account of ethnical belonging of informants who were born in the USSR, in particular, of Ukrainians, Russians, Byelorussians, as well as Kuban residents. The author makes comparative analysis of their testimonies. The article reveals that out of about 167 mentions about the famine the majority belonged to Ukrainians (57) and Russians (29). There are only few oral testimonies by

Byelorussians. Only four narratives of Russians fixed in the Project were filled with the categories similar to those present in the narrative by Ukrainians. Oral history by Byelorussians contained even less details – they just state fact of a famine. To the contrary, relatively few testimonies about the famine on Kuban' (9) turned out to be similar to those that comes from the territory of the UkrSSR. They strikingly reflect course of horrible calamity in details that in general are absent in Russian and Byelorussian narratives.

Key words: *famine 1932–1933, oral history, Harvard Project of Soviet Social System, refugees from the USSR.*

Постановка завдання. Кінець 1940-х рр. позначився жорстким протистоянням між країнами Заходу на чолі зі Сполученими Штатами Америки, з одного боку, та так званим східним блоком на чолі з СРСР – з іншого. Цей період, що тривав до кінця 1980-х рр., увійшов в історію під назвою Холодна війна. Вона розгорталася на тлі репатріацій та міграцій, що супроводжували повоєнний переділ кордонів Європи. Саме в цей час у провідному університеті США, одному із найпрестижніших навчальних закладів світу, 1948 р. було започатковано широкомасштабний проєкт з інтерв'ювання радянських емігрантів в Європі, відомий під двома назвами: «Проєкт Гарвардського університету про радянську соціальну систему» («The Harvard Project on the Soviet Social System») або «Гарвардський проєкт усної історії щодо біженців» («Harvard Refugee Interview Project»). До його розробки долучилися американські соціальні психологи – Алекс Інкелес (Alex Inkeles) та Реймонд Бауер (Raymond Bauer). Інкелес добре знав російську мову й під час Другої світової війни за дорученням Управління стратегічних служб (згодом реорганізоване в ЦРУ) вивчав радянські газети, слухав радянське радіо. У повоєнні роки свої наукові інтереси він реалізував в Гарвардському університеті, де продовжив поглиблене вивчення радянського суспільства; 1951 р. за його авторства вийшла праця, присвячена громадській думці в Радянській Росії [50]. Бауер на час роботи над проєктом був співробітником Російського наукового центру Гарвардського університету, де невдовзі отримав ступінь доктора. Показово, що у співавторстві 1961 р. вчені підготували наукове видання під назвою: «Радянський громадянин: повсякденне життя в тоталітарному суспільстві» [54].

Концепція проєкту полягала в організації, по суті, польового дослідження – інтерв'ювання громадян СРСР, які жорстокою волею війни опинилися за межами своєї країни. Про те, що він розроблявся під егідою ЦРУ, свідчить той факт, що на титулі інструкції з інтерв'ювання радянських біженців було надруковано «доступ обмежено, інформація з безпеки» (“restricted; security information”) та що «документ містить інформацію, яка впливає на національну безпеку Сполучених штатів у значенні законів про шпіонаж», і що «передача чи розкриття його змісту у будь-який спосіб будь-якій неуповноваженій людині заборонена законом» [48, р. 3]. ЦРУ США в сотнях тисяч людей – неперверненнях і недавніх біженцях побачило потужне джерело інформації, яку можна було використати у боротьбі із новим ворогом доби Холодної війни – комунізмом.

Опитування планувалося провести за двома типами питальників, окремо передбачалися «клінічні» бесіди та психологічні тести. Перший том питальника (маркований літерою А) був розроблений у чотирьох варіантах і стосувався особистих історій, а отже, – передбачав висвітлення різних сфер життя за Советів. Другий питальник (відповідно, під літерою Б) був тематичним і окреслював проблематику у восьми основних блоках: економіка, сім'я, уряд, стратифікація, національність, німецька окупація під час Другої світової війни, партизанські рухи, професії. Тут у блоці, окремо присвяченому сільському господарству, ставилися питання про колективізацію, урядову політику в сфері сільського господарства, колгоспи або радгоспи, систему управління, МТС, присадибні ділянки, виконання норм, придбання інвентаря та їжі тощо. Ставилися також питання про роль партії, НКВС у житті колгоспів та радгоспів, громадське життя [51, р. 23–24]. Голод 1932–1933 рр. в жодному з питальників не згадувався взагалі (щоправда, на той час організатори могли не знати про його характер і масштаби).

Підготовча робота включала також підбір кваліфікованих кадрів інтерв'юєрів. Серед них, зокрема, були співробітники Російського дослідницького центру (Russian Research Center), створеного при Гарвардському університеті уже на початковому етапі Холодної війни [дет. див.: 49].

Пробне тестування масштабного проєкту було проведено 1949 р. в Європі, в Мюнхені, за участі провідного американського спеціаліста з вивчення політичної історії СРСР Мерла Фейнсода. Його книга із жорсткою критикою сталінізму, що під назвою «Як керують Росією» (1953) невдовзі була опублікована в Гарвардському університеті, на десятиліття визначила основний вектор американських студій з радянської політології [46]. В організації роботи Фейнсода допомагав майбутній антрополог Пауль Фрідріх. У наступні 1950–1951 рр. ними було опитано близько однієї тис. біженців з СРСР, які проживали в Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах. Одночасно інтерв'ювання провадилося на території США, де співспонсором проєкту виступив, зокрема, Дослідний інститут людських ресурсів військово-повітряних сил США. За його фінансової підтримки Російський дослідницький центр

Гарвардського університету (за участі Клайд Клаксона) на початку 1950-х рр. також записав близько 3 тис. інтерв'ю із вихідцями із СРСР [дет. див.: 52]. Загалом впродовж 1950–1953 рр. робоча група склала базу даних потенційних інформантів, що налічувала кілька сотень біженців з СРСР, які мешкали у Західній Німеччині, Австрії та Сполучених Штатах. З них на опитування було обрано 330 кандидатів, записано 707 інтерв'ю [49].

Мета дослідження – виявити та провести порівняльний аналіз фактів пригадування голоду 1932–1933 рр. респондентами, залученими до Гарвардського проєкту з урахуванням їх етнічної приналежності (українці, росіяни, інші етноси та етнічні групи вихідців з СРСР).

Аналіз джерел і літератури. Зрозуміло, що увесь накопичений масив усноісторичних джерел, зібраних завдяки Гарвардському проєкту, майже невідомий українським історикам. Згадку про нього містить відомий Каталог меморіальної виставки «Голод в радянській Україні 1932–1933 рр.» (автори: Оксана Процик, Леонід Герець і Джеймс Мейс, 1986); виставка була підготовлена бібліотекою Гарвардського університету з нагоди 50-х роковин Голодомору [47, р. 33–34]. Нині для використання доробку американських дослідників початку 1950-х рр. немає жодних перешкод. Великою мірою це стало можливим завдяки реалізації проєкту “Digital Initiative” бібліотеки Гарвардського університету (2005–2007), коли увесь архів інтерв'ю разом з відповідними методичними посібниками були розміщені у відкритому доступі в мережі Інтернет [49]. Оригінали зберігаються у колекціях Центру Девіса російських та євразійських студій Бібліотеки Фанга. Інша річ, що відомості про голод 1932–1933 рр., що містяться в названих архівних матеріалах, наразі повною мірою не вивчалися, а отже, не введені до наукового обігу. Винятком може бути хіба доповідь Ольги Андрієвської на науковій конференції «Розповідь про Голодомор: соціальна та культурна історія колективізації та голоду в Радянській Україні» (грудень 2021 р.) [45].

Виклад основного матеріалу. Попри відсутність в питальнику окремої позиції про голод 1932–1933 рр., свідчення про нього раз по разу виринають у багатьох блоках відповідей, зокрема таких, як ідеологія, національне питання, оцінювання певних подій, родина, освіта тощо. Пошук за ключовим словом «Голод 1933» (“Famine 1933”) дає кількісний результат в 167 згадок.

Для нас окремий інтерес становить порівняльний аналіз наданих свідчень, виходячи із етнічної приналежності інформантів. Така можливість була забезпечена ретельною паспортизацією отриманих записів. Отже, маємо записи, зроблені від: 1) українців; 2) росіян; 3) кубанців; 4) білорусів; 5) інших (татар, азербайджанців тощо); від осіб невстановленої національності (тобто вихідні дані відсутні взагалі). Так само ретельно у легенді до усноісторичного джерела було зафіксоване заняття (соціальний статус, професія) інформанта на момент початку Другої світової війни (колгоспник, учитель, робітник, водій тощо), а також його (її) вік. Інша річ, що виконавці проєкту могли відчувати складнощі із фіксацією колишнього місця проживання інформанта в СРСР. Подібне замовчування відповідало меті проєкту, адже всебічне дослідження радянської системи було можливим лише за умов вільного висловлювання індивідууму про своє минуле, без страху, що унаслідок розкриття його персональних даних він або родичі в СРСР будуть zagrożені. Зауважимо, що у випадку вказівки на національність «українець/українка», ми територіально відносили відповідний наратив до УСРР. У випадку із іншою етнічною приналежністю індивідууму (також це стосується етнічної групи кубанців), ми намагалися віднайти в тексті певні географічні маркери. При тому нас цікавило місце перебування інформанта саме під час голоду 1932–1933 рр. Наголосимо, що етнонім «росіянин» не вдається однозначно прив'язати до території за межами УСРР.

Найбільше свідчень (57) про голод маємо з теренів тодішньої УСРР. Йдеться про факти, про які інформанти згадували спонтанно, без додаткових питань і нагадувань інтерв'юєрів (позиція «голод 1933 р.», нагадаємо, в питальнику була відсутня взагалі), це був внутрішній імпульс самого інформанта. Цей наратив виникав спонтанно, у різних частинах опитування, дратуючи організаторів проєкту та спричиняючи часте ігнорування цього аспекту свідчень. За спогадами, свідчень про голод було так багато, що інтерв'юєри періодично вимикали диктофон через, як їм здавалося, надмірно акцентовану інформацію про голод [53].

Наратив про Голодомор, записаний від українців, є найзмістовнішим: інформанти згадують не лише про свій власний досвід, але і їхніх родичів та знайомих. Їхні свідчення цілком корелюються зі спогадами та інтерв'ю, за деякий час записаними від очевидців Голодомору в діаспорі чи пізніше – в незалежній Україні. Уже на початку 1950-х рр. українці – свідки тих катастрофічних подій, оцінювали голод як штучний, організований з метою придушення опору населення; вони наводили численні факти обшуків і конфіскації зерна, продуктів, всього, чим можна було харчуватись; стану голодування і опухання; смертності в родині; стратегії виживання (зокрема, існування торгсінів); випадків канібалізму.

Хронологічні рамки оповідей переважно датуються 1933-м р., однак трапляються і ширші часові межі: 1932–1933; 1931–1933 рр.

Якими ж були оповіді інформантів – вихідців з інших теренів СРСР? Впадає в око, що росіяни (вихідці з Орловської, Тульської областей, Вороніжчини, регіону Волги, Уралу, Сибіру, Калмикії, також згадуються Москва, Ленінград, Саратов, Новгород), які оповідали про факти голоду (29 свідчень), говорять про нього загальними словами; в їхніх спогадах майже відсутні згадки про жахи голодування: опухання, трупи, смерті в родині. Зазвичай вони обмежуються вказівкою, що 1933 р. був найтяжчим (при тому іноді взагалі не пояснюється, чому саме) [11]. Маємо лише кілька винятків. Це, зокрема, свідчення мешканки Орловської області, на початку війни – студентки, яка розповіла, що під час голоду 1933 р. багато дітей перебувало у дитячих будинках, вони крали м'ясо та їли його сирим [36]. Інший свідок, також з Орловської області РФ, твердив, що у першій половині 1934 р. був «штучний голод, організований комуністами». Люди їли листя, траву – «все, що вони могли знайти в землі. Кожного дня люди помирали з голоду – багато з них». Він був змушений покинути школу, бо батько весною 1934 р. помер, а в родині було четверо дітей, і він пішов працювати в колгосп [22; 23]. Інформант родом з Вороніжчини згадував про голод у 1933 р. в контексті його участі у стаханівському русі, щоби більше заробити грошей і придбати зайвий кілограм хліба; наводив слова брата – юриста за спеціальністю, який пояснював йому, що у виникненні голоду селяни винні самі, бо вчасно не зібрали урожай [43].

Вартий окремої уваги розгорнутий наратив сина «куркуля» із Вороніжчини. Відповідаючи на питання про колективізацію, він спонтанно переключився на події 1933 р. – «найгіршого з усіх часів», а отже оповів про голодування родини, яка їла листя та траву, про опухлого від голоду сусіда, який намагався убити сина. Односельці їли траву, полювали на сусідських корів, собак, котів, мишей. А якщо зрізали початки кукурудзи, отримували за це покарання в 10 років. Люди намагалися втекти на Кубань, Кавказ чи Крим. Міліція викидала на станціях тіла померлих з потягів. За словами інформанта, після голоду у селі залишилося багато порожніх хат. Після голоду інформанту дозволили відвідувати школу [7].

У росіянина, який перебував у 1931–1933 рр. в армії, в селі на Волзі у серпні 1933 р. померла мати, у вересні – батько. Коли він приїхав в батьківське село, застав там пустку й утік до Біробіджана. Голод він датує одного разу 1932–1933 р., другого – 1933-м, ідентифікує його роком закінчення служби в армії [5; 6]. Інший інформант, який з 1930 по 1934 працював у Сталіногорську (Тульська область), датує голод, що заторкнув зернові регіони України та Росії, 1933–1934 рр. [21]. Інформант, який з 1933 по 1937 рр. перебував на Уралі, свідчив, що 1933 р. один рік він не ходив до школи через голод, бо школа знаходилася за 5 км, а їжі було недостатньо, і у нього не було сил. «Але я мав працювати у колгоспі за 100 грамів якоїсь крупи» [31; 32].

Між тим маємо згадку про гарні врожаї у колгоспах у 1933 та 1934 рр. в Сибіру і про велику оплату трудовнів (7 кг зерна за трудовдень) [34; 35]. На питання інтерв'юера: «І це було тоді, коли був голод в Україні?» – зафіксована відповідь: «Але ми не знали про це, поки я не покинув Росію». Водночас педагог, який з 1931 по 1938 рр. відсидів у таборі, зазначає, що під час голоду 1933 р. його дружина і три сини померли, вижили тільки син і донька – йдеться про регіон Калмикії, що межує зі Ставропольським краєм і Ростовською областю [39, 27].

У спогадах росіян згадка про голод 1933 р. часто виринає в контексті свідчень про страждання селян, викликаних, як вони розуміли, колективізацією. Так, про голод на початку 1930-х рр. через колективізацію згадує моряк торговельного флоту: казали, що був неврожай, але всі знали, що це через колективізацію [2], а «жахливий голод» 1931–1933 рр. трапився через колективізацію – розмірковував сорокарічний чоловік, бухгалтер за професією [18]. Інженер локомотива свідчив, що «у 1932 і 1933 рр. був справжній голод». Люди не відчували нестачу врожаю, врожай був гарний. Люди думали, що голод зроблений «навмисно» Сталінінм, щоб примусити людей працювати. Зерно було на полях, але «люди помирали від голоду» [19].

Не виключаємо, що розлогі та деталізовані свідчення росіян, дуже подібні до власне українських свідчень (що зрідка трапляються у масиві польових записів), походили з теренів УСРР, втім, повторюємо, ці випадки є поодинокими. Для прикладу наведемо текст, записаний від росіянки, де згадки про голод присутні в трьох блоках інтерв'ю (ідеологія, родина і філософія). У 1933 р. інформантці було 10 років. За її словами, під час голоду 1933 р. «родина рятувала людей під час голоду» [28]; «Мене саму ледве не з'їли під час голоду». Одного дня вона була змушена сама піти до школи. «Мама у той рік попереджала, щоб я ніколи не зупинялася і ні з ким не розмовляла, і ні з ким нікуди не йшла. Одна жінка почала заманювати мене папером та олівцем, дівчина вирвалася і побігла додому». Незабаром стало відомо, що у цієї жінки вдома було кілька трупів, і вона з них робила ковбасу на продаж [29]. «Коли почалась колективізація, я не думала про ці речі, я була щаслива. Я вперше почала думати про

ці речі під час голоду 1933 р. Мої очі почали відкриватись. Я була у школі, і там нам сказали, що голод був через поганий врожай. Моя родина не страждала, і ми навіть допомагали друзям і родичам». «Це було жахливо. Це було жахливо, ви знаєте, неможливо зрозуміти. Людині, яка там не була, буде важко навіть повірити в це» [30].

Наведені вище свідчення відначаються своєю розлогістю. Проте аналіз всього масиву польових записів дозволяє зробити висновок, що загалом розповіді вихідців з російських теренів відзначаються лаконічністю. Інформанти переважно обмежуються короткою констатацією факту, що може вкластися в одне речення: селянка згадує про факт голоду в 1932–1933 рр. [17]; після голоду 1933 р. стало неможливо працювати в промисловості [13]; «під час великого голоду 1933» батька арештували, він помер від голоду [33]; студент «досі вірить, що не було голоду серед селянства, окрім як у 1933 р.» [24]. Подібні приклади можна продовжити. Це відверто контрастує зі спогадами тих, хто перебував під час голоду в Україні, був його свідком. Їхні розповіді сповнені болем від людських втрат, жахливими і розлогіми описами терору і страждань.

Записи з Гарвардського польового архіву дозволяють виокремити свідчення вихідців із Кубані (9 інформантів). Найповнішу оповідь нам залишив шкільний учитель. Голод мав місце, за його спостереженнями, весною 1933 р. З 12-ти тисяч шість тисяч селян померло за чотири місяці (з січня по квітень). Голод стався не через поганий врожай, а тому, що «вони реквізували все силою». Інформант згадав про організовані бригади, що перевіряли скільки хліба мав колгоспник. Померлих не було кому ховати. «Найгірше за все – що голод був штучний». Він також розповів про подію, що трапилась весною 1933 р., «під час голоду», коли він побачив п'ять машин з солдатами, що їхали приборкувати повстання селян в сусідньому селі. Парадоксально, але оповідаючи про повстання на Кавказі, Кубані і Дону, винищення цілих станиць, заселення їх новими людьми, зміну назв станиць, про голод він більше не згадує [25; 26]. Інформант-росіянин, батько якого був нащадком кубанських козаків, а він сам служив в армії Власова у козацькій частині, утік з Кубані, щоб приховати походження, оповідав: «Хоча я був ще маленьким [близько 1927 р.н. – Т. Б.], я пам'ятаю добре рік 1933, голод. Я на власні очі бачив трупи, які лежали на вулицях» [14; 15; 16]. Оповідаючи про голод на Кубані, чоловік каже, що «Голод 1933 був жахливий». Споживали корінці рослин, готували їх, тому що «більше не було чого їсти». Його батько помер у 1933 від голоду [12].

Інший респондент, який, припускаємо, розповідає про події на Кубані (є згадка, що його батько був козацьким офіцером, який виїхав з Білою армією, а потім повернувся до станиці): «Я пам'ятаю весну 1933 р., у нас був сильний голод, приблизно такий же сильний, як у 1932 р. Люди помирали у селах і містах. Одного весняного дня чоловік, ідучи по полю, підняв з землі кілька зернят». Його арештували і застрелили [37; 38]. Два респонденти наводять однаковий наратив про причини голоду України і Кубані – конфіскація зерна в обох регіонах, ще й на Дону [1]. Другий респондент підкреслює, що це міг бути і останній мішок з зерном, що «жахливий» голод був в 1932 та 1933 рр., і хто уникнув арешту чи заслання, постраждав від голоду [44]. Є міркування одного респондента, який утік з Ростова в 1933 р. від голоду, що в Грузії, на відміну від Ростова, не було ні колгоспів, ні голоду [41].

Маємо кілька свідчень, записаних від осіб, які назвали себе білорусами (три інформанти). Інженер з електрики, який у 1932 р. був майстром на електричній станції на залізниці, називає 1932 і 1933 роки роками колективізації і голоду; білоруска, яка все життя жила у Мінську, каже про «жахливий голод» та кампанію проти куркулів у роки з 1930 по 1933-й [3; 4]. Білоруська колгоспниця зазначила, що «Під час голоду, в 1933 р., нам платили тільки 150 трудовнів на рік» [8; 9].

Щодо свідчень, занотованих від представників іншої (4) та невстановленої (6) національності, то така усна історія значно відрізняється від вище згаданих не тільки своєю лаконічністю, але й «розмитістю» фактів. Так, одна згадка стосується релігійної ситуації в Осетії [42]; друга – дитячого будинку в Калмикії, де 1933 р. був «масовий голод» і три чверті дітей, які в ньому перебували (частину дітей склали переміщені сюди з України діти), померли з голоду [40]. Казах каже про голод у 1929 та 1933 рр. [10].

Висновки. Як бачимо, архів усних свідчень, зафіксованих в ході виконання широкомасштабного проекту з інтерв'ювання біженців із СРСР, відомий під назвами: «Проект Гарвардського університету про радянську соціальну систему» («The Harvard Project on the Soviet Social System»), або «Гарвардський проект усної історії щодо біженців» («Harvard Refugee Interview Project»), загалом містив 167 свідчень про голод 1932–1933 рр. Із них 57 наративів було записано від українців, 29 – від росіян, 3 – від білорусів, 9 – від вихідців з Кубані. Попри відсутність у організаторів опитування спеціального питання про події 1932–1933 рр., інформанти спонтанно, без будь-якого тиску і підказки відтворювали в пам'яті картини виморювання голодом селян. Виходячи із вказівки на етнічну приналежність інформанта або (та) наявну вказівку на місце його перебування під час голоду, ми отримали новий масив

усноісторичних джерел, що може розглядатися за територіальною ознакою. Аналіз польових матеріалів засвідчив, що для росіян більш характерні твердження про настання голоду внаслідок політики колективізації, розкуркулення, прорахунки при збиранні врожаю – штампи, що роками культивувалися радянською владою. Натомість порівняно малочисельні спогади про голод на Кубані виявилися напрочуд подібними до тих, що походять з території УСРР, – вони рельєфно відображають перебіг страшного лихоліття у дрібних деталях, на загал відсутніх у російських та білоруських нарративах. Переважна частина інтерв'ю, записаних від вихідців з України, свідчить про катастрофічні наслідки влаштованого Советами штучного масового голоду, спрямованого проти селян саме на цих територіях та свідчать про застосування голоду як інструменту для придушення опору українців.

Література:

Harvard Project on the Soviet Social System.
Widener Library, Harvard University

1. [8]. Schedule A, Vol. 1, Case 4 [...] 43. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040037\\$43i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040037$43i)
2. [49]. Schedule A, Vol. 1, Case 7 [...] 25. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040604\\$25i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040604$25i)
3. [109]. Schedule A, Vol. 1, Case 9 [...] 97. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040837\\$97i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040837$97i)
4. [109]. Schedule A, Vol. 1, Case 9 [...] 97. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040837\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5040837$1i)
5. [110]. Schedule A, Vol. 2, Case 18 [...] 9. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5149563\\$9i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5149563$9i)
6. [150]. Schedule A, Vol. 2, Case 18 [...] 59. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5149563\\$59i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5149563$59i)
7. [96]. Schedule A, Vol. 3, Case 27 [...] 24. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5147898\\$24i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5147898$24i)
8. [107]. Schedule A, Vol. 3, Case 29 [...] 93. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5148167\\$93i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5148167$93i)
9. [107]. Schedule A, Vol. 3, Case 29 [...] 93. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5148167\\$6i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5148167$6i)
10. [35]. Schedule A, Vol. 5, Case 57 [...] 13. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5165202\\$13i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5165202$13i)
11. [4]. Schedule A, Vol. 5, Case 62 [...] 22. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5165861\\$22i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5165861$22i)
12. [16]. Schedule A, Vol. 9, Case 112 [...] 3. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5218048\\$3i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5218048$3i)
13. [75]. Schedule A, Vol. 9, Case 115 [...] 4. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5218381\\$4i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5218381$4i)
14. [129]. Schedule A, Vol. 10, Case 125 [...] 27. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894\\$27i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894$27i)
15. [129]. Schedule A, Vol. 10, Case 125 [...] 27. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894\\$15i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894$15i)
16. [129]. Schedule A, Vol. 10, Case 125 [...] 27. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894\\$18i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5276894$18i)
17. [73]. Schedule A, Vol. 14, Case 273 [...] 28. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253619\\$28i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5253619$28i)
18. [82]. Schedule A, Vol. 15, Case 302 [...] 35. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5254882\\$35i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5254882$35i)
19. [54]. Schedule A, Vol. 15, Case 304 [...] 55. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5255118\\$55i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5255118$55i)
20. [164]. Schedule A, Vol. 16, Case 306 [...] 9. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5288992\\$3i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5288992$3i)
21. [122]. Schedule A, Vol. 16, Case 325 [...] 31. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290349\\$3i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290349$3i)
22. [55]. Schedule A, Vol. 16, Case 330 [...] 29. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290461\\$29i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290461$29i)
23. [91]. Schedule A, Vol. 16, Case 330 [...] 3. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290461\\$3i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5290461$3i)
24. [95]. Schedule A, Vol. 19, Case 378 [...] 35. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5297407\\$35i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5297407$35i)
25. [11]. Schedule A, Vol. 20, Case 387 [...] 7. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271\\$6i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271$6i)
26. [11]. Schedule A, Vol. 20, Case 387 [...] 7. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271\\$7i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271$7i)
27. [11]. Schedule A, Vol. 20, Case 387 [...] 7. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271\\$6i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5355271$6i)
28. [23]. Schedule A, Vol. 21, Case 431 [...] 68. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124\\$67i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124$67i)
29. [23]. Schedule A, Vol. 21, Case 431 [...] 68. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124\\$68i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124$68i)
30. [27]. Schedule A, Vol. 21, Case 431 [...] 50. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124\\$50i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362124$50i)
31. [136]. Schedule A, Vol. 21, Case 432 [...] 3. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362335\\$3i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362335$3i)
32. [136]. Schedule A, Vol. 21, Case 432 [...] 3. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362335\\$25i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5362335$25i)
33. [80]. Schedule A, Vol. 22, Case 447 [...] 21. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5409162\\$21i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5409162$21i)
34. [151]. Schedule A, Vol. 24, Case 481 [...] 44. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958\\$44i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958$44i)
35. [165]. Schedule A, Vol. 24, Case 481 [...] 16. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958\\$16i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5359958$16i)
36. [160]. Schedule A, Vol. 36, Case 431 [...] 19. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608617\\$19i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5608617$19i)
37. [85]. Schedule A, Vol. 37, Case 395 [...] 9. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634277\\$3i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634277$3i)
38. [85]. Schedule A, Vol. 37, Case 395 [...] 9. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634277\\$9i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5634277$9i)
39. [158]. Schedule B, Vol. 7, Case 21 [...] 1. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5434469\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5434469$1i)
40. [116]. Schedule B, Vol. 7, Case 23 [...] 4. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5434470\\$4i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5434470$4i)
41. [5]. Schedule B, Vol. 9, Case 506 [...] 1. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5467351\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5467351$1i)
42. [115]. Schedule B, Vol. 10, Case 182 [...] 1. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5489188\\$1i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5489188$1i)
43. [47]. Schedule B, Vol. 18, Case 213 [...] 5. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5403024\\$5i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5403024$5i)
44. [19]. Schedule B, Vol. 20, Case 356 [...] 19. Access: [https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593588\\$19i](https://iiif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5593588$19i)
45. Andriewsky Olga. The "Hidden" Social Memory of the Holodomor: Non-Ukrainians Remember the Ukrainian Terror-Famine, in: Narrating the Holodomor: the Social and Cultural History of Collectivization and Famine in Soviet Ukraine. Virtual Conference. December 9–11, 2021. P. 4. Access: <https://ualberta-ca.zoom.us/j/92918864260?pwd=a2ErRDVvTkIY Nm8zK1U4bmFSZ0hCQT09>
46. Fainsod Merle. How Russia is Ruled. Cambridge: Harvard University Press, 1953. 575 p.

47. Famine in the Soviet Ukraine 1932–33. A Memorial Exhibition Widener Library Harvard University. Prep. Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. Cambridge : Harvard University Press, 1986. 83 p.
48. A Guide for Interviewing Soviet Refugees by Alice H. Bauer. Russian Research Center, Harvard University. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185\\$3i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5420185$3i)
49. The Harvard Project on the Soviet Social System. Online. Harvard College Library. About the Collection. Access: <https://library.harvard.edu/sites/default/files/static/collections/hpsss/about.html#about>
50. Inkeles Alex. Public Opinion in Soviet Russia: A study in mass persuasion. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London : Geoffrey Cumberlege, 1950. 379 p.
51. Manual for use with B-schedule and Friedrich-Fainsod materials of the qualitative file. First run edition. Access: [https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538\\$1i](https://iif.lib.harvard.edu/manifests/view/drs:5647538$1i)
52. Price David H., Cold War Anthropology: The CIA, the Pentagon, and the Growth of Dual Use Anthropology. Durham, NC: Duke University Press, 2016. 452 pp. Access: https://books.google.com.ua/books?id=dn6tCwAAQBAJ&pg=PT102&lpg=PT102&dq=Merie+Fainsod+and+Paul+Friedrich&source=bl&ots=h2W_VucO23&sig=ACfU3U0Rx_6QV3wM1KQrNAe0ea3I24eTsA&hl=uk&sa=X&ved=2ahUKEwjFo4iroOn2AhXfAxAIHYxgBkQQ6AF6BAgdEAM#v=onepage&q=Merie%20Fainsod%20and%20Paul%20Friedrich&f=false
53. Rud Victor. Plus One. Reflections. *Ukrainian Weekly*. August 12, 2012. № 33. P. 8. Access: http://ukrweekly.com/archive/pdf3/2012/The_Ukrainian_Weekly_2012-33.pdf
54. The Soviet Citizen. Daily life in a totalitarian society / Alex Inkeles and Raymond A. Bauer. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1959. 533 p.